

ЮВІЛЕЙНІ ДАТИ

МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ ОЧИМА ТОКСИКОЛОГА

11 і 14 листопада 2008 року – дві дати, пов'язані з ім'ям нашого шанованого сучасника – видатного вітчизняного токсиколога, академіка АМН і члена кореспондента НАН України, завідувача відділом промислової токсикології Інституту медицини праці АМН України, одного із засновників і наукового редактора нашого журналу, доктора медичних наук, професора Ісаака Михайловича Трахтенберга. 11 листопада був відзначений його ювілей – вісім з половиною десятиріч з дня народження. 14 листопада була проведена презентація його книги, що нещодавно вийшла з друку – "Зупинитися, озирнутися. Спогади, роздуми, портрети", в двох книгах. (Київ, видавництво "Авіценна", 2008 рік). Як було зазначено у запрошенні на презентацію, вихід в світ цієї діалогії знаменує шість десятиріч творчої діяльності Ісаака Михайловича на терені науки, викладання та служіння громадським інтересам. Ці дві дати, дійсно, органічно пов'язані, оскільки в книзі підсумовані найбільш важливі події життя цієї людини, що стосуються як найважливіших віх професійної діяльності, так і спогадів про видатних особистостей української і зарубіжної науки, з якими його єднають не тільки тісні наукові інтереси, але і багаторічна дружба.

Писати про свого старшого друга, з яким знайомі багато років, завдання не просте. З одного боку, начебто це зробити легко, оскільки багато про нього знаєш, і на твоїх очах розгорталася значна частина його професійної діяльності, але з іншого – важко, оскільки про чужих людей писати завжди легко, тому, що про них написано багато і не особливо утруднюєш себе відносно сенсу, змісту, форми і стилю майбутньої статті. А писати про близьку тобі людину – велика відповідальність, оскільки постійно виникають сумніви – чи все, чи правильно, чи красиво написав...

Спочатку нагадаємо основні дані біографії цієї неординарної людини і автора книги – спогадів. Ісаак Михайлович Трахтенберг відомий в Україні і за її межами своїми науковими працями з проблем профілактичної медицини, гігієни праці і професійної патології, токсикології, медичної екології. Закінчив Київський медичний інститут в 1946 році, після чого чверть століття викладав в стінах того ж інституту. У 1972 році перейшов на науково-дослідну роботу в Київський інститут гігієни праці і профзахворювань (нині Інститут медицини праці АМНУ), де до цього часу очолює науковий колектив токсикологів-експериментаторів. Вибраний членом-кореспондентом НАНУ (1992 р.), членом-кореспондентом АМНУ (1993 р.), дійсним членом (академіком) АМНУ (1997 р.). Автор більше 500 наукових праць, серед яких 28 монографій, керівництв, підручників. Широко відомі його науково-популярні книги і мемуари. Удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки і техніки (1994 р.), Державної премії України в галузі науки (2002 р.), двох академічних премій з профілактичної медицини (1995, 2002 р.р.), низки урядових нагород.

Серед фахівців широко відомі роботи І. М. Трахтенберга і його учнів з різних аспектів норми стосовно експериментальної і клінічної токсикології. Результати цих досліджень знайшли своє відображення у ряді наукових монографій, одна з яких, "Показники норми" (1978 р.), була видана і за кордоном (1984 р.). Монографії, а також публікації Ісаака Михайловича з даної теми в періодичних виданнях є визнаними науковими працями з проблеми біологічної норми, що мають важливе не тільки теоретичне, але і практичне значення для широкого кола експериментаторів-токсикологів, фармакологів, фізіологів, патофізіологів, біохіміків. Доцільно зробити посилання ще на дві його ґрунтовні монографії "Проблеми норми у токсикології" (1991 р.) та "Основні показники фізіологічної норми у людини (2001 р.).

Ісаак Михайлович завжди живо відгукується на всі злободенні події, так або інакше пов'язані з проблемами не тільки токсикології, але і української науки взагалі. Досить пригадати його недавні публікації про ВАК України, матеріально-технічне забезпечення української медичної науки, про проблеми, пов'язані з так званою нетрадиційною медициною, а також інших, що хвилюють не тільки медиків, але і широкі верстви населення.

Але, звичайно ж, особливе, основне місце в його житті, у тому числі і науково-публіцистичній діяльності, займає токсикологія. Основні події і проблеми в Україні, так або інакше пов'язані з токсикологією, починаючи з отруєння дітей в Чернівецькій області талієм і закінчуючи вибухами снарядів на військових полігонах в Харківській області, були їм проаналізовані і узагальнені на сторінках друкованих видань.

Лабораторія, очолювана в даний час І. М. Трахтенбергом (фото) - це науковий центр з розробки питань патогенезу, гігієнічного нормування, профілактики отруєнь важкими металами, зокрема ртуттю, її органічними і неорганічними похідними. На основі проведених з цієї проблеми досліджень підготовлена ціла низка законодавчих, нормативних, інструктивно-методичних документів, які сприяють оздоровленню умов праці на виробництві і використанні сполук важких металів. За останнє десятиріччя проведені спостереження за оцінкою ризику дії важких металів на людину і місця її існування з позицій медичної екології. Виконаний також ряд досліджень, які дозволили обґрунтувати принципи експериментального вивчення впливу шкідливих речовин на функцію, метаболізм і структуру міокарду і судин, аргументувати нові методи експериментальної оцінки дії хімічних сполук на серцево-судинну систему, удосконалити постановку прискорених дослідів на теплокровних тваринах при вивченні вибіркової дії отруту. На основі експериментальних досліджень І. М. Трахтенбарга сформульовані принципово нові положення про взаємозв'язок первинних реакцій організму на екзогенну дію ксенобіотиків.

Токсикології в книзі присвячений окремий XII розділ: "Очіма токсиколога". У ньому автор всебічно аналізує історію отруту і отруєнь, їх роль в житті суспільства у минулому і сьогоденні. У передмові до цього розділу автор пише: "Навряд чи хто-небудь візьметься заперечити істину, сенс якої в тому, що в ситуації, що ми зараз маємо, можна і повинно знайти багато що для роздумів про тенденції і події як нинішніх, так і майбутніх. Один з моїх вчителів, видний вітчизняний дослідник Микола Васильович Лазарєв закликав колег-токсикологів не тільки вивчити і науково аргументувати заходи боротьби з вже існуючими наслідками дії токсичних речовин, що до краю наситили місце існування сучасної людини, але і, перш за все, попередити саму можливість їх виникнення. Виправданий заклик!" Необхідно відзначити, що цій тезі - роз'ясненню механізмів дії токсинів різного походження і пропаганді методів попередження їх руйнівної дії на організм і заходів боротьби з їх шкідливими наслідками - Ісаак Михайлович присвятив усе своє життя. Особливо це знайшло своє яскраве відображення в останні роки, коли з під його пера вийшло такі оригінальне керівництво з токсикології, розраховане на широкий круг читачів, як "Книга про отрути й отруєння" ("Наукова думка", 2000, зараз готується до друку нове видання цієї книги), а також "Токсиканти в оточуючому людину середовищі у минулому і сьогоденні", "Хімічні сполуки в побуті", "Наука про отрути на службі криміналістики" та інші.

У них, на підставі глибокого і всебічного аналізу наявного матеріалу, Ісаак Михайлович підкреслив істотну роль токсикології в минулому і нинішньому житті людського суспільства. Мова йде, перш за все, про отруєння відомих осіб цілою дюжиною отруту (насправді - більше, враховуючи гучну справу про отруєння Президента діоксином): акапитом (Аристотель), цикутою (Сократ), ртуттю (Карл II, Паскаль, Фарадей, Ньютон), ціаністим калієм (не подіав на Распутіна, але допоміг піти з життя дочкам Карла Маркса), свинцем (підточив Римську імперію), блеко-тою (нею убили отця принца Гамлета), миш'яком (погубив короля Наварського, адмірала Коліньї і пані Боварі з роману Флобера), рициною (була введена болгарському письменникові Георгію Маркову уколom парасольки агентом спецслужб), строфантіном (отрута була випадково відкрита в Південній Африці експедицією Лівінгстона), стрихніном (отрута, прославлена Оскаром Уайльдом в есе "Кисть, перо і отрута"), ЛСД (заради експерименту отруту приймав Станіслав Гроф і потім описав свої галюцинації), опіумом.

Як вагомий аргумент на користь глибокого проникнення токсикології в життя, як минулого, так і сучасного суспільства, автор наводить такий цікавий факт: "виявляється, люди звично чокаються за столом, коли при цьому п'ють спиртні напої, з відчуття самозбереження, що вперше виникло у минулому унаслідок боязні бути отруєним: а раптом співтрапезник плеснув в чарку отруту? Дружба дружбою, але краще, не випробовуючи долю, не полінуватися, а чокнутися за здоров'я так, щоб напій виплеснувся з однієї чарки в іншу". І потім додає: "Чи не так, читач,

токсикологія як наука про отрути і отруєння, дійсно до того ж і повчальна, і цікава"?

Як і в інших науково-популярних виданнях, написаних Ісааком Михайловичем, багато місця в даній монографії приділено видатним особистостям, що оточували його протягом різних періодів життя, - вчителям, колегам по роботі, друзям.

Особливе місце в цих спогадах приділене одному з вчителів дослідника - видатному токсикологові і фармакологові Миколі Васильовичеві Лазареву. Микола Васильович - талановитий радянський токсиколог, засновник Ленінградської школи токсикології, займався визначенням залежності токсичної дії речовин від їх хімічної будови. Ісаак Михайлович з особливою теплою відзивається про свого вчителя, називаючи його "відданим науці експериментатором, лідером вітчизняної токсикології, дійсним першопрохідцем в цій науці".

Значна увага в книзі приділена автором також його близьким друзям, колегам, деяких з них, на жаль, вже немає з нами: одному з основоположників вітчизняної геронтології Володимиру Веніаміновичу Фролькісу, видному ученому-кардіологу, біокібернетику, популяризатору медичної науки Миколі Михайловичу Амосову, братам Коломійченко, Ростиславу Євгенійовичеві Кавецькому.

В.В. Фролькісу присвячений розділ, озаглавлений "Фролькіс - це була епоха". Кажучи про заслуги ученого в його улюбленій галузі науки - геронтології, автор, зокрема, відзначає, що з ім'ям Володимира Веніаміновича пов'язаний розвиток не тільки вітчизняної, але і світової геронтології - однієї з найгуманніших і в той же час складних і драматичних областей біології і медицини. Проблема збільшення тривалості життя людини - універсальна соціальна і медико-біологічна проблема, якій він присвятив свої багаторічні дослідження і праці - філософські, теоретичні, експериментальні. І всі вони наріжним каменем лягли в основу становлення широко відомої в світі наукової школи українських геронтологів. Найважливішими досягненнями цієї школи є вперше запропоновані Володимиром Веніаміновичем генно-регуляторна теорія старіння, положення про мембранні білки - інвертори, процеси антистаріння - вітаукт, особливості нейрогуморальної регуляції в старості і деякі інші аспекти геронтології. Слід погодитися з його учнями - нинішнім директором Інституту, членом-кореспондентом АМН України В.В. Безруковим і доктором медичних наук Ю.К. Дупленко про те, що хто пройшов його школу, повезло, але це і є величезна відповідальність: бути учнем В.В. Фролькіса почесно, але вельми непросто, це вимагає повної самовіддачі, великої і постійної напруги сил і можливостей, систематичної і наполегливої роботи над собою.

З особливою теплою відгукується автор і про ще одного свого близького друга - академіка Миколу Михайловича Амосова. Підкреслюється те величезне значення, яке мали наукові праці і науково-популярні публікації Миколи Михайловича не тільки на розвиток української медичної і біологічної науки, але і на широкі верстви населення, яке завдяки його широко відомим книгам отримало не тільки уявлення про сучасний стан медико-біологічної науки і клінічної медицини в сучасній Україні, але і корисні поради щодо здорового способу життя, а також просто велике задоволення від його публіцистичної творчості. Цікавими є описані факти з життя ученого, що присвятив другу половину свого життя боротьбі із старістю і добився безперечних успіхів в цій галузі. Маючи проблемну серцево-судинну спадковість, він, проте, зумів прожити майже до дев'яноста років. У зв'язку з цим Ісаак Михайлович відзначає вислови з даного приводу самого М. М. Амосова: "...і проте, з часом прийшло відчуття настання старості. Але це не налякало, а навіть розсердило. Замінив кардіостимулятор (перший був ушитий 8 років тому), зробив спроби застосовувати гормони. Не задовільнившись ефектом, обґрунтував ідею експерименту і методику його проведення. Цьому передувала аналіз головних гіпотез механізмів старіння. Серед них є ті, що пояснюють старіння як виснаження енергетичних ресурсів, як накопичення екзогенних або ендогенних "нестандартних хімічних речовин", як порушення в імунній системі. І відома гіпотеза українських геронтологів, що представляють наукову школу академіка В.В. Фролькіса, концепція якого припускає первинне ураження регуляторних генів геному, внаслідок чого порушується регуляція клітин і, отже, функція органів. У відповідь виявляється дія компенсаторних механізмів, направлених на зменшення патологічного ефекту первинних уражень..." Аналізуючи різні гіпотези, що стосуються фізіології старіння, М. М. Амосов завжди підкреслював наявність загальної тенденції: у міру цього процесу відбувається поступове ослаблення всіх функцій, погіршення реакцій на зовнішні подразники і регуляторні дії. Припущення самого М. М. Амосова про універсальні механізми старіння засновані на відомій гіпотезі генетичної запрограмованості старості, хоча, ймовірно, що запрограмованість окремих етапів процесу в часі не є жорсткою. Чи виявиться це припущення виправданим - покаже подальший науковий пошук, за що і ратував учений.

Підкреслюючи внесок М. М. Амосова в сучасну українську медичну і біологічну науку, автор зокрема, пише: "Залишив нам Микола Михайлович і свою концепцію здоров'я як "резервних потужностей" клітин, органів, цілого організму, звернувши при цьому увагу на те, що в науковій медицині на сьогодні відсутнє чітке визначення здоров'я". І далі: "Спадщина Миколи Михайловича спонукає не тільки до роздуму. Але і викликає відчуття причетності з позицій автора. Поєднання в його науковій творчості теоретичних положень з повсякденними спостереженнями і фактами, суспільних поглядів з особовими, категоричних думок з сумнівами - все це, мабуть, багато в чому сприяло емоційному забарвленню сприйняття його виступів і книг, кожному з яких чекав широкий читачський інтерес. І не тільки тому, що вже само по собі ім'я автора гарантувало успіх. І не тому, що в своїй діяльності і публікаціях учений завжди виступав як "порушник спокою". Успіх кожної книги можна було прогнозувати, перш за все, унаслідок того, що М. М. Амосов наводить реальні підсумки своєї лікарської діяльності, свого унікального експерименту, багаторічного досвіду, роздумів, сумнівів, спроб соціологічних і філософських узагальнень".

У новому виданні, що виставляється на розсуд читачів, як і в попередніх книгах: "Замітки, що запізналися" (Київ, "Авиценна", 2000, 2001, 2002), "Із записників і не тільки" (Київ, "Авиценна", 2003, 2005) та інших автор розповідає про події далекі, недавні і нинішні, про близьких і друзів, соратників і колег. На сторінках видання читач ознайомиться з роздумами автора про життя, наукову творчість, політику і суспільство, уроки минулого, перипетії

сьогодення, надії на майбутнє. Видання представлено в двох книгах у вигляді нарисів, есе, щоденникових записів, заміток на полях, коментарів до пам'ятних фотографій.

У передмові до книги Президент Національної академії наук України Борис Євгенійович Патон дуже ёмко і влучно відзначає, що "Серед членів Академії з цілеспрямованості і числу просвітницьких публікацій в широкому друці, зокрема, нарисів, що пропагують пріоритетні медико-біологічні проблеми, профілактичну медицину, якій він присвятив велику частину свого життя, боротьбу з лженаукою, Ісаак Михайлович Трахтенберг, поза сумнівом, один з найбільш активних авторів. А ще в своїх гострих публікаціях в широкому друці Ісаак Михайлович привертає увагу до проблем, пов'язаних з організацією науки. Вихід в світ нової книги І.М. Трахтенберга, що збігся за часом з ювілеєм НАН (і з ювілеєм самого вченого, авт.), – особливий привід підкреслити його внесок у висвітлення інтелектуального надбання найбільш яскравих представників вітчизняної наукової думки, історії становлення ряду вітчизняних наукових шкіл. Серед безлічі імен діячів нашої творчої інтелігенції, які фігурують в новій книзі, як і в попередніх мемуарних книгах автора, найбільша увага приділена тим, хто присвятив себе науковій творчості. У іменному покажчику книги можна зустріти прізвища більше ста вітчизняних дослідників. І це не тільки близькі авторів медики і біологи, але й члени Академії, що представляють інші спеціальності. Про кожного з багатьох з них, що згадані в книзі, у автора знаходяться особливі слова, в розповіді про них домінує дружня прихильна тональність, містяться спогади про сумісні зустрічі. А головне, слова шанобливі, пам'ятні, добрі". До цих слів важко що-небудь додати.

На закінчення можна із задоволенням констатувати, що книга Ісаака Михайловича є подальшим узагальнюючим етапом його багатогранної творчої спадщини. Вона допомагає нам, разом з автором, глибше познайомитися і осмислити той непростий, але одночасно незвичайно цікавий час, який описаний в книзі, тих людей, які в ньому жили, працювали, створюючи фундамент сучасної науки і життя.

Побажаємо ж Ісааку Михайловичу міцного здоров'я, довгих років життя, подальших творчих успіхів і звершень на ниві медичної науки, в якій ми всі маємо честь працювати.

Головний редактор, редакція журналу, учні, колеги